

A.GERGELY ANDRÁS

Ahol a Gonosz kihajt avagy mementó Dél-Szlovákiában

Minap került kezembe egy régi adósság lenyomata, mely forrásgazdagító szerepével és (bizonyval korszakos, de legalább ez idő szerint mindenképpen) hiánypótló minőségével akkor is figyelemre érdemes munka, ha a keresői oldalon talán kevesen állnak sorba részletesebb információért... Ha meg akarnám tudni, hogy „egy Budán kelt olasz nyelvű levél a tatárok uralkodójának átmenetileg Moldvában (netán előbb vagy utóbb Magyarországon is?) tartózkodó zsidó orvosát említi” egy 1504-es augusztusi forrásmű, vagy hogy a More Nevuhim (magyarul Tévelygők útmutatója) című munka, mely „Maimonidész korszakalkotó filozófiai műve, amely a Tóra parancsolatait racionalista szellemben értelmezi”, miként lett tiltott mű és helyenként el is égetett forráskiadvány, akkor bizony kevés adatforráshoz juthatnék el más úton. Így azonban – mintegy önmagát kínálva aprólékos lapozgatásra – szinte kezembe tolakszik Haraszi György adattára, mely *Pannóniától Magyarorszáig* címen (*A magyarországi zsidóság annotált kronológiája az előidőktől napjainkig I. Hágár földjén: A kezdetektől az ország három részre szakadásáig* alcímmel) szinte kényeztet is a Magyar Történelmi Emlékek Adattára köteteként (MTA BTK Történettudományi Intézet 2014, 378 p.). A mű az akadémiai tudástárak megújult forráskínálatában egy negyedszázados törekvés egyik gyümölcse, melyben az MTA történészei a magyarországi kisebbségek történiáját megalkotni serkentő vállalkozás keretében teret kínált a zsidóság történiájának magyarországi időszakát feltáró munka elvégzéséhez. A kutatási ösztönzés és szaktudományi készítetés a hat kötetre tervezett történeti sorozat első összefoglaló opusza, melyben az egy évtizeddel ezelőtt elindult összegző gyűjtés egy annotált kronológiaként mutatja fel a mintegy ezer esztendőnyi középkori történi magyarországi forrásait, s ebben kiemelten a kisebbségi körülmények jelentőségét, kontrasztba állítva részint a zsidó időszámítás elemi eltéréseivel, részben meg a magyar nemzeti történi időrendjétől eltérő kisebbségi világok kulturális életfolyamataival.

A kötet megidézése itt kétséget sem formálva „ürügy”. Ha titkon elárulom, hogy mondjuk a mai Szlovákia összesen tizenkilenc tételben szerepel, s abból is Besztercebánya, Pozsony vagy Turóc megyei adat rövid, néhány soros magyarázattal kerül be, akkor úgy tűnhet, kevésbé értékelem a források forrásául szolgáló művet, s éppen a kisebbségek szempontjából tetszik „beszűkültnek” a híryanag. Ám ha úgy tekintem, mi az, amit a szaktudomány a saját előtörténeteként is, de nem melleleg a

köztörténeti interpretációk sorába illesztésként mégiscsak elbeszél a szaktudományi érdeklődéssel közeledőknek, akkor máris mintegy történeti háttérrel kapunk a szlovákiai történeti anyag „előtörténetéhez”. Erre most azért is van szükség, mert az itt ismertetendő forrásmunka talán már a történészek további negyedszázados kutatási és forrásanyagához kínál alapokat, lévén maga is a szlovákiai zsidóság egy földrajzi térségének legeslegújabbkori elbeszéléséhez járul hozzá. Lehet alapkérdés, mennyiben „pannon” ez a világ, s pannon-e még a mai szlovákiai vagy 20. századi felvidéki zsidóságtörténet, de a szakrális néprajz, a nemzetiségi vallások, az ethnohistoria vagy a felekezeti identitástörténetek egy vallomásos rétege mindenképpen mélyen ül ezekben a megközelítésekben.

Szaktudományi kérdések elkötelezett olvasójaként is előfordul velem olykor, kultúrakutató nyitottság révén pedig még gyakoribb, hogy nemcsak „tartalma”, rétegzettség, tárgyköre alapján, hanem egy szinte felületi réteg hatására ébred érdeklődésem valamely témafeldolgozás iránt. E kötet, amely Heller Ágneszt megidéző mottóval indul, talán önnön aspirációit is tükrözi valamelyest. „A legtöbben sem Gonoszak, sem Jók nem voltak, csak félrenéztek és hallgattak. S meg is magyarázták, miért néztek félre és miért hallgattak. Ők a talaj, amelyből a Gonosz kihajt” – szól L. Juhász Ilona *Örök mementő. A Holokauszt emlékei Dél-Szlovákiában* (Dunaszerdahely, Vámbéry Polgári Társulás, 2015, 200 p.) alaptónusában az etnikai-politikai és szimbolikus térfoglalás legutóbbi évszázadáról. A háborúságok jelei, a népirtás és fenekedése, gyűlöleté és elvetemültségé megülik ezt a könyvet, mely a szlovákiai kisebbségkutatásban egyre nagyobb teret nyerő szakrálisemlék-kutatások között a kollektív emlékezet egy aspektusának jelképtárát kínálja. Igaz, a megnevezett tematikai és földrajzi szűkítésben, de a szubjektív indítástól sem ózdkodva, meg a szakirodalmi bűvárlatban, képanyagban, illusztrált forrásfeldolgozó attitűdben sem másképpen, s a legkevésbé is szűkölködve. Ez szintén arra mutat, hogy esélye lesz a kötetnek forrásanyaggá válnia, egy soron következő történeti forráskutatás pótolhatatlan értékévé, hivatkozási bázisává, hiszen – mint már bevezetője is így hangzik: „Vajon mi, (cseh)szlovákiai magyarok okultunk-e a holokauszt, a soá történetéből? A második világháború befejezését követően rövidesen a szlovákiai magyarok is üldözöttekké váltak az új Csehszlovákiában, rájuk sütötték a kollektív bűnösség bélyegét, a magyar szóért büntetés járt, s nem volt magyar nyelvű oktatás sem. Az ún. csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében megvalósult kényszertelepítés során száztízezer magyar volt kénytelen elhagyni szülőföldjét: Magyarországra vagy pedig munkára Csehországba deportálták őket (többek közt az édesanyámat és családját is). A vagonokban, amelyek néhány évvel korábban a zsidókkal robogtak a haláltáborba, a csehszlovákiai magyarok kényszerültek szülőföldjük elhagyására. Ezúttal a mi elődeinknek kellett összeszedni a holmijukat, őket terelték vagonokba, mint egykor a magyar nemzetből kitagadott zsidókat, az egykori szomszédokat, barátokat, ismerősöket... A két deportálás körülményei azonban lényegesen eltértek egymástól. Míg a zsidók összezsúfolva, sokkal embertelenebb körülmények között a megsemmisítő táborba utaztak, a csehszlovákiai magyarokra szerencsére

nem a halál várt. A Csehországba munkára deportáltak egy-két év elteltével hazatérhettek, s a Magyarországra áttelepítettek sem koncentrációs táborba, vagy egyenesen gázkamrákba kerültek. A szlovákiai magyarok számára a hontalanság éveit, s a lakhely kényszerű elhagyása máig elevenen élő trauma, a jogfosztást törvényre emelő Beneš-dekrétumok a mai napig érvényben vannak. Ezért is lenne logikus, hogy mi, szlovákiai magyarok sokkal jobban átérezzük a zsidók tragédiáját, s megértőbben, nagyobb empátiával viszonyuljunk a kisebbségekhez, hiszen a többségi társadalomhoz képest mi is kisebbségben vagyunk!” (11. p.)

A látszólag szimplifikált összehasonlító értelmezési gesztus itt nyilvánvalóan az elismerés tónusában és a (mintegy száz esztendeje folytonos) gyűlölködés, kirekesztés, szélsőséges fenekedés nem múlt politikai közgondolkodási tónusában kap kötetnyi példát. A szerzői aprólékosság nemcsak a forrásfeldolgozás gazdag eszköztárára épül, hanem a rendszerváltás után is megerősödő és helyenként vandállá is váló közpolitikai, szinte vész-korszak-tagadó attitűdök reflexióját is magába foglalja. Történelmi háttérrel rajzolva a kilenc fejezetre tagolt mű első blokkja foglalja egybe a szlovák és magyar állami zsidópolitikát, az 1989 előtti és utáni emlékmű-formálási szándékok és emlékjel-állítási törekvések sajátosságait, hogy azután további tematikus egységeket formáljon a deportálások emléktábláinak-szobrainak-emlékjeleinek, a köztéri és temetői, családi és közösségi megjelenítéseknek, majd külön a roma holokausztot, a jeruzsálemi Jad Vasem emlékjel-völgyének jelképtárát, a családi emlékezetet, a többségi társadalom emlékezetét és emléknapjait, valamint az áldozatok kollektív memóriában megmaradó sajátos univerzumát, ezen belül is a zsidómentők emlékhelyeit bemutatva. A szlovák összefoglalót és aprólékos helynévmutatót a mellékletbe tett válogatott tematikus sajtóanyag és képtár előzi meg, keretet adva ezáltal is a jelek és jelzések kézikönyvének. „A holokauszt áldozatainak száma Szlovákia területén 100 000-re (Büchler 2009), Magyarországon (a visszacsatolt területekkel együtt) pedig 569 507-re tehető (Braham 2003). A hivatalos adatok szerint ma Szlovákiában mintegy 3000 zsidó él (Büchler 2009), Magyarországon pedig a 2001-es népszámlálás szerint a magát zsidónak valló személyek száma 12 871 volt.” (17. p.) A számok nem beszélnek önmagukért: nemcsak a szlovák nemzeti felkelés, „a szlovákiai zsidók ún. második deportálása” és a Hlinka Gárda aktív részvétele, a tömegsírba kerültek talán sosem végleges adatai („211 szlovákiai tömegsírrol van tudomásunk”), a végelgyengülésben, kórházban, menetoszlopban, ismeretlen módon elhunytak, besorozottak, gyermekek és számos nem definiálható kietlen körülmények okán áldozattá váló további sorsok még ebben a számadatban sem biztos teljességgel szerepelnek (13–17. p.). A kötet tehát mindezeknek valamiképpen emlékjelet állít akkor is, ha részletes példákkal, interjúszövegekkel, sajtóanyagokkal, emléktábla-feliratokkal és települési emlékezet megidézésével sem lehet biztos a teljes feldolgozásban. Vagyis emlékjel maga a könyv is, a törvényen kívülinek nyilvánított, a Zsidó kódex kiadása (1941. szeptember 10.) utáni időben menekülni próbáló, Magyarországra áttelepülő, embercsempészek által szöktetett, visszatoloncolt, hatósági kíméletlenségnek kitett, gettóba hurcolt, kirabolt, lemeztelenített és emberségében mindentől megfosztott érintettek sorsára fókuszált leltár is egy-

ben. Nem kevésbé mementó arról is, miként folyik az emlékjelek, szobrok, emléktáblák, temetők, zsinagógák, települési szintű kollektív memória megbecsülésének, az emlékfosztás, a kegyeletgyalázás, a mindennemű társadalmi nehézség okainak zsidókra ráterhelése, áldozathibáztatás, átideologizálás és (párt)politikai aktivitásoknak alárendelt emlékeztetlenség, akár a háború előtti, alatti és utáni zsinagógabontás, temető-felszámolás és rombolás, kegyhelygyalázás vagy mártírumtagadás.

Az emlékezet és (szakrális) emlékjelek viszonyában L. Juhász Ilona számos regisztert különböztet meg, ezeket konzekvensen végig is viszi kötetén. A szobor-alkatban, feliratokban, emlékező alkalmak média-feldolgozásában, mártírnapok felsorolásában, emlékezeti események megidőzésében, „Eleven Emlékművek” létrehozásában, deportálások emléktábláiban, és további számos metszetben sorolja föl az „Izrael fiai ezreinek” emlékezetét megvalósuló gesztusokat, hogy „Legyen lelkünk bekötve az élet kötelékébe” (28., 39. p.). A megjelenítések sokfélesége (emléktábláktól a sírfeliratokig, emlékező szertartásoktól a sajtóanyagokig, emlékfáktól a restaurált műemlékekig) ugyancsak alapot kínál a jelképtárak gazdagításához és az értelmezések gesztusainak értékeléséhez is. Mélyen vallomások, ahogyan az Iványi Gábor és Majsai Tamás kezdeményezte emléktúra kamenyec-podolszkiji tömegsírről hozott cserjéje a Wesley udvarán megjeleníti a történeteket, vagy ahogyan a komáromi zsinagóga jelképes kimenője őrizi a kollektív memória egy-egy apróbb üzenetét és az emlékezés gesztusának fenntartási szándékát, vagy a roma holokauszt fontosságának hangot adva a politikai gesztusok és etnikai különbékék kommunikációs lenyomatait is megszólaltatja a szerzői szöveggyűjtemény.

Nem mondanám szándéktalannak e két kötet beemelését ebbe a látszólag „egy-témás” recenzióba. Ha a bevezetőben említett „Pannóniától Magyarorszáig” tónus hivatkozási lehetőségeit értelmezem, akkor sem, de a realitásokban megbúvó emlékezeti ellentmondások fölidőzését tekintve sem lehet idegen a kontrasztok megnevezése, melyekben a régi kérdések megújításával a kortárs gondolkodás felelősségére is figyelmeztethetnek a kisebbségi szakralitások kutatói. S talán még inkább arra, amit e kötet mottójaként L. Juhász Ilona megidézett Heller Ágnesről: a félrenézés felelősségét, a nem szólás vádját, s nem utolsósorban azt a kulcsmondatot, ami talán az egész kötetből messzire kihangzik: amikor az elhurcoltak menetoszlopában fölismert családanyától megkérdezi jószomszédja, hogy akkor ugye elvihetné a gyermekszoba bútorát...?! Ha másért nem, e szövegrészért már érdemes volt a Szerzőnek figyelmeztetnie lehetséges olvasóit arra, mi van olyankor, ha a látható történetek efféle „olvasata” is részévé válik az emlékezésnek, alkalmasint a magyarországi zsidóság „múlt a jövőben” tónusú feldolgozásának szolgálatában...